

V prvním evropském zastavení profesor Jaroslav Miller nabízí tezi o významu Ruska a Turecka pro Evropu. Je přesvědčen, že náleží evropskému okruhu. I jeho další úvahy jsou provokativní a jeho argumentace je fundovaná, a proto přejeme inspirativní čtení.

Natočeno v pondělí 19. září 2016 odpoledne na rektorátu Palackého univerzity, Křížkovského 8, Olomouc.

Teze:

„Pro mne osobně je Evropa civilizačním prostorem, kterému (snad) rozumím a cítím se s ním kulturně kompatibilní.“

„Civilizovat znamenalo evropeizovat, anebo ještě přesněji ‚westernizovat‘.“

„Rusko samo sebe nikdy nevyomezilo jako zemi, která je kulturní součástí Asie, a tedy mimo Evropu.“

„Veřejná služba stojí velmi vysoko v mém vlastním hodnotovém žebříčku. Například svou rektorskou misi považuji v první řadě za jakýsi druh služby univerzitě i této zemi.“

MS: *Pane profesore, máme-li hovořit o tématu Evropy, její integraci, desintegraci a postavení Čechů v ní, rád bych se zeptal, jaké máte asociace s termínem Evropa?*

JM: Asi se shodneme, že jde o komplexní otázku, která vybízí k dlouhotrvající a hluboké diskusi. Proto odpověď bude nutně zjednodušující. Pro mne osobně je Evropa civilizačním prostorem, kterému (snad) rozumím a cítím se s ním kulturně kompatibilní. Z tohoto pohledu Evropa do jisté míry zahrnuje i Rusko nebo to, co nazývám „evropeizovaným snem o Turecku“. Do tohoto civilizačního rámce v mém chápání ovšem patří i řada států, které z geografického pohledu Evropou nejsou, ale jejichž kultura či dějiny jsou z podstatné části evropeizované jako např. Austrálie, USA či Nový Zéland. Samozřejmě, tyto společnosti byly utvářeny i jinými vlivy. Například v Austrálii je naprosto nezpochybnitelný a viditelný vliv domorodé aborínských kultury. Přesto zde vliv evropské civilizace hrál určující (a pro místní kulturu – je třeba to přiznat – často devastující) roli. Nevím, zdali jsou širší veřejnosti známí autoři jako Edward Said, Larry Wolff nebo Maria Todorova, která napsala pionýrskou knihu o západních představách Balkánu. Tomu byla přisouzena image území, které je tajuplné, nezkrocené, v kulturním smyslu neevropské a které je nutno civilizovat. Civilizovat znamenalo evropeizovat, anebo ještě přesněji „westernizovat“. Tedy vtisknout mu civilizační pečeť a normy evropského Západu. Stejnou rétoriku mimochodem používal Napoleon v Rusku, který tam chtěl (s armádou v zádech) vyvážet ideje francouzské revoluce, tedy hodnoty Západu.

MS: *Milé vyznání. Myslíte si, že důležité se dívat na duchovní prostor a umenšovat prostor geografický?*

JM: Geografie je pouhou čarou na mapě. Ovšem kulturní hranice mohou vést i uvnitř geografického prostoru, který tradičně vnímáme jako jeden celek. Dám vám krásný příklad: Když byl Platón povolán do Syrakus, aby vychovával místního vládcu, což byl autokrat par excellence a myslel si, že z něj vychová filozofa na trůně, byl trpce zklamán a vrátil se do Athén. V jednom z dialogů říká Platon syrakuského vládce: „Pro mě jsou Syrakusy Řeckem.“ Vládce odpovídá: „Zde již žádné Řecko není.“

MS: *Dotkněme se díla vámi zmíněného Larryho Wolffa.*

JM: Americký historik Larry Wolf na základě velkého spektra pramenů analyzoval obraz východní Evropy uměle vytvořený západoevropskými intelektuály v období osvícenství. Východní Evropa byla již tehdy vykreslována jako geografická součást Evropy, jež však kulturně a civilizačně úplně Evropou není. Vtip je v tom, že tato stereotypní konstrukce úporně přežívá dodnes. Železná opona

byla v přeneseném a symbolickém smyslu spuštěna již v 18. století. Kniha se jmenuje *Inventing Eastern Europe*.

MS: *Wolff vlastně hovoří o teritoriu Visegrádského spolku.*

JM: Ne tak úplně, protože vyjímá z tohoto obrazu české země, ale zařazuje Rusko. V knize prostřednictvím mnoha příkladů rovněž ukazuje, že v dobovém diskurzu byla východní Evropa vnímána jako bojiště, na němž probíhá zápas o tento region mezi Asií a Evropou, přičemž europeizací je míněna westernizace východní Evropy. Wolff v principu využívá obdobného postupu jako v 70. letech 20. století Edward Said ve svém průkopnickém díle *Orientalismus*. Oba dokládají, že kulturní vpád Západu do východní Evropy či do Orientu byl legitimizován úsilím o civilizační povznesení tohoto regionu.

MS: *Je tento konstrukt vytvářený od 18. století výsledkem činnosti politiků, která vzniká v rámci běžného politického procesu?*

JM: Nechci se příliš ohánět politologickými a historickými texty, abychom neupadli do nesrozumitelnosti, nicméně se mi v tomto kontextu vybavuje zajímavé dílo jednoho amerického intelektuála Immanuela Wallersteina.

MS: *V Čechách mu vyšly knihy jako Kam směřují sociální vědy?, Úpadek americké moci, Utopistika. Zkrátka - není neznámý.*

JM: Napsal mimo jiné útlou knížku, jež se jmenuje *Evropský univerzalizmus*. Přístupným a intelektuálně svůdným způsobem popisuje „lest“, prostřednictvím které Západ historicky šířil svou dominanci ve světě. Ta spočívala v tom, že legitimizoval své intervence mimo Evropu prostřednictvím tzv. ušlechtilé mise. Zatímco u dobývání Ameriky spočívala legitimizace v šíření křesťanství, v devatenáctém století již šlo o civilizační rétoriku slibující povznesení hospodářství, vzdělanosti i kultury evropských kolonií. Projekcí do 20. století Wallerstein dovozuje, že ideologie lidských práv nově nahradila předchozí legitimizační strategie. Tím nechci říci, že je dobré Wallersteinovy teoretické teze nekriticky přijímat, nicméně je užitečné o nich vést debatu.

MS: *Podobnou situaci pak vidíme na severu Afriky, na Blízkém východě.*

JM: To, co se děje na Blízkém a středním východě, chápu mimo jiné jako reakci na intervence západních mocností a Ruska za posledních 100–200 let, poněvadž řada státních útvarů – například Irák nebo i Sýrie – jsou útvary umělými, které nevznikly na základě přirozených kulturních či kmenových a náboženských hranic.

MS: *Ještě bych se zeptal na jednu skutečnost: jaký je zásadní argument pro to, abychom zařadili Rusko či Ukrajinu do evropské části, do civilizačního okruhu, stejně tak Turecko. Mohl jsem se setkat s lidmi, kteří mezi námi a Ruskem i Tureckem dělali předěl. Jsou zde země střední a východní Evropy a pak za Slovenskem nastává Východ a jeho země na Západ nepatří.*

JM: Turecko a Rusko jsou rozdílné případy. Nejprve k Rusku. Rozlišme mezi slovy Západ a Evropa. Můžeme vést dlouhé debaty, jestli Rusko civilizačně patří k Západu, avšak podle mého názoru můžeme vést i legitimní diskusi, zda patří k Evropě. Tak jako Palacký spatřoval konstantu českých dějin ve stýkání a potýkání se s Němci, Rusové se větší část svých moderních dějin stýkají a potýkají s Evropou. Minimálně od 18. století osciluje Rusko mezi tzv. slavjanofilstvím a zapadnictvím, byť tyto termíny vznikly až ve století 19. Jde o intelektuální debatu, která se dotýká samé podstaty ruské politiky a kultury. Rusko samo sebe nikdy nevymezilo jako zemi, která je kulturní součástí Asie, a tedy mimo Evropu. Část ruské společnosti vždy trvala na tom, že existuje svébytná ruská civilizace,

kteřá je do značné míry autonomní, zatímco samotní zapadníci říkali: Rusko je součástí Evropy. To, že se soudobý putinovský režim nachází spíše ve fázi potýkání se s Evropou, nic neříká o tom, do jaké míry Rusko k Evropě dlouhodobě patří. Nesmíme totiž zapomínat na důležité kulturní aspekty. Za prvé, Rusko vždy mělo mnohem více svazků s Evropou než s Asií, která byla v moderních dějinách spíše objektem ruské kolonizace a civilizační mise. Podíváte-li se například na zakavkazské regiony či na střední Asii, Rusko vůči tamním společnostem vystupovalo principiálně podobně jako západní země ke svým koloniím, tedy z pozice civilizace, která je jim kulturně nadřazena. Za druhé, minimálně od poloviny 18. století byla ruská carská rodina dynasticky spřízněna s řadou západoevropských vládařských dynastií a evropské kulturní vzory se replikovaly v architektuře, umění obecně, ale i ve struktuře ruské administrativy či v organizačních modelech ruské armády. Za třetí, značná část ruské inteligence a střední třídy tíhla vždy k Evropě, v níž koneckonců žila řada ruských literátů včetně Turgeněva či Bunina. Na hřbitově ve francouzském Saint-Geneviève-des-Bois, jsou pochovány tisíce ruských bělogvardějců, mnoho Rusů vlastnilo v Alpách či na Riviéře nemovitosti, a tak bychom mohli pokračovat ad infinitum.

MS: *Promiňte, když jsme se dotknuli dvacátého století, je vhodné uvést, že Vladimír Iljič Lenin přijel dělat revoluci ze Švýcarska.*

JM: To se netýkalo pouze Lenina. Ruská emigrace a exily všeho druhu vždy mířily západním směrem, tedy do Evropy. I v meziválečném Československu žila početná ruská komunita, která uprchla před Leninem. Naopak lidé posláni do vyhnanství symbolicky mířili většinou na východ, tedy do Asie.

MS: *Přesto Rusko vzbuzuje obavy, od nichž je jen krůček k tvrzení, že Rusko nepatří do Evropy.*

JM: To je do značné míry dáno tím, že Rusko v tomto geopolitickém prostoru je zdaleka největším hráčem, který má tendenci si určovat a prosazovat vlastní pravidla. Pokud vím, v současném Rusku žije přes 143 milionů lidí, v případě Sovětského svazu jsme se bavili o 270 milionech obyvatel^[3]. To znamená, že váha Ruska se prosazuje i v ambici ovlivňovat evropské dění z velmocenské pozice. Nelze se divit, že vzhledem k nedávné minulosti jsou Evropané z asertivně se chovající ruské říše za humny značně nervózní.

MS: *To, co říkáte, není v českém diskursu o Evropě příliš často sdělováno. Nebojíme se uvést skutečnosti, které nám ukážou jinou podobu uspořádání?*

JM: Hovoří ve mně historik, proto považuji za velmi důležitou schopnost braudelovského pohledu „long durée“, tedy schopnost nahlížet vývoj v dlouhodobé perspektivě přesahující jeden lidský život. Podíváme-li se na vývoj Ruska za posledních tři sta let, všechny kulturní, politické, ekonomické trendy, jimiž Evropa žila, se týkaly Ruska, nicméně většinou s nějakým časovým odstupem. Z tohoto pohledu Rusko bylo vždy součástí evropského kulturního prostoru.

MS: *Pojďme k otázce Turecka*

V mém uvažování o Turecku hraje roli především vývoj ve dvacátém století, protože předtím Turecko v dnešním smyslu neexistovalo. Nicméně i Osmanská říše v posledních dobách své existence byla chápána jako jedna z evropských mocností druhého řádu. Sice šlo o nemocného muže na Bosporu, který se ale snažil „hrát“ v orchestru evropských velmocí – ať to byla habsburská monarchie, Anglie, Francie, Prusko, či později Německo. Po první světové válce se Osmanská říše rozpadla a Mustafa Kemal Atatürk radikálně otočil kormidlo směrem k Evropě. Řekl bych, že se Turecko – byť váhavě – začalo europeizovat již v průběhu devatenáctého století. Ještě v šestnáctém století, když se Turci zmocnili části střední Evropy, dobyli Budín, stáli před Vídní, byli arcinepřítelem křesťanské Evropy. Později v 18. století, po fatálních porážkách, však zjistili, že jedinou možností jak s Evropou udržet krok, je částečně se europeizovat a modernizovat – tedy zachytit hospodářský a kulturní vývoj. Je

ovšem pravda, že tyto změny probíhaly poměrně pomalu a váhavě. Pozdější snaha Atatürka udělat z Turecka „standardní“ evropskou zemi však nevznikla úplně na zelené louce.

MS: *Nehrál náhodou důležitou roli sekularismus, který nevidíme u jiných islámských států?*

JM: Nejsem turkolog, nicméně sekularismus zde podle mého názoru sehrál roli zásadní, poněvadž sekularizace většinou uvolňuje prostor pro kulturní a společenskou modernizaci. Přes všechny potíže se Turecko ve dvacátém století usilovně snažilo o vlastní a značně specifickou verzi demokracie, a to se silnou armádou v zádech. Jsem přesvědčen, že na poměry Blízkého východu, navzdory heterogennímu charakteru země i navzdory absenci delší demokratické tradice, šlo o slušný úspěch. Z tohoto pohledu Turecko považuji za součást evropského prostoru, nehledě na to, co se děje v posledních měsících. Mohu se samozřejmě mýlit, ale stupeň evropeizace Turecka je dnes takový, že například íránská cesta podle mne není úplně možná. Je však pravda, že země se v relativně krátkém čase může posunout k výrazně autoritářskému způsobu vlády.

... Duchovní prostor Evropy ...

MS: *Nyní bych se podíval na otázku: co formovalo duchovní prostor? Na čem je duchovní Evropa postavena? V dokumentech integrující se Evropy se uvádí, že Evropa stojí na židovsko-křesťanských základech. Jak o adjektivu – židovsko-křesťanský uvažujete? Co pro vás jako historika znamená?*

JM: To samozřejmě je a není pravda. Je to pravda v náboženském i kulturním smyslu, protože židovská i křesťanská tradice jsou nepochybně společnou duchovní platformou, na nichž evropská společnost stojí. Zároveň ovšem nemůžeme evropskou kulturu redukovat na židovsko-křesťanskou tradici, poněvadž stejně důležitá je tradice klasická řeckořímská a zcela opominout bychom neměli ani tradici islámskou. To je skutečnost, se kterou nepohne ani současná radikální protiislámská rétorika.

MS: *Díky ní jsme mimo jiné poznali i antický svět, na což se zapomíná.*

JM: Přesně tak. Evropa v rámci reconquisty Španělska zažila tzv. „toledský šok“, když jí po dobytí Toleda spadly do klína bohaté knihovny arabských vládců. Díky nim máme Platóna, ale i řadu moudrostí a poznatků islámského středověkého světa.

MS: *To je otázka dávné minulosti ...*

JM: Avšak islámská tradice je přítomna i díky milionům muslimů, kteří v Evropě žijí – a to po generace. Nesmíme zapomínat, že řada evropských států měla kolonie, které byly čistě muslimské. Když se jejich koloniální říše začaly rozpadat, uzákonily tyto státy lehčí způsob nabytí občanství pro občany svých bývalých kolonií. Zkrátka – islámská tradice je silně přítomna v řadě států Evropy a v evropské kultuře jako takové, a proto nemůžeme ji zcela vytěsnit.

MS: *... není islám hrozbou pro náš kontinent?*

JM: Musíme být přesní. Islám je momentálně v těžké pozici. Jde o náboženství, které je starobylé, ale na rozdíl od křesťanství neprošlo žádnou výraznou modernizací. Díky reformaci i osvícenskému skepticizmu a sekularizaci dospělo křesťanství do dnešní podoby, která je kompatibilní s vývojem ve 21. století. Podobná transformace v kontextu islámu neproběhla. V tomto smyslu musí islám prodělat změnu a je možné že se bude jednat o „šokovou terapii“. To je jedna skutečnost. Druhá – a to je vážně míněná otázka – nejsem si jist, kolik tzv. bojovníků džihádu opravdu islám prožívá či dobře zná a zda víra neslouží pouze jako zástěrka k legitimizaci svých (zlo)činů. To je stará a v minulosti mnohokrát využitá strategie, což ovšem neznamená, že není stále úspěšná.

MS: *Zde se dotýkáme skutečnosti, že jednotlivé společnosti žijí v různých „časových úsecích“, kdy čas neumožňuje odpovídající konstitutivní výklad. V Evropě žijeme v 21. století, nicméně nahlédnete-li do islámského světa, který sousedí s Evropou, oni v mnohém zažívají středověk.*

JM: Odpověď není jednoduchá, nicméně jedním z důvodů je pravděpodobně skutečnost, že v islámských zemích většinou není odděleno náboženství od státu, a tudíž má víra zcela zásadní dopad na zákonodárnou, soudní i výkonnou moc. Islám rovněž postrádá institucionalizaci typu katolické církve, proto má tolik věroučných variant. Podíváme-li se do minulosti, můžeme se pokusit o komparaci s evropským vývojem, a to i při vědomí všech rozdílů. V okamžiku, kdy církev v Evropě přestávala mít bezprostřední vliv na světskou moc, v průběhu 17. a 18. století, začala se rozvíjet moderní věda a postupně se vynořovaly kontury moderního evropského státu. Určitá míra sekularizace a ústup náboženství do privátní sféry s sebou přináší obvykle rychlejší modernizaci a dynamičtější rozvoj společnosti.

MS: *Jaký vliv na arabské společnosti má jejich bohatství založené na zásobách ropy?*

JM: O tomto fenoménu nedávno napsal knihu britský historik Niall Ferguson nazvanou *Civilizace, Západ a zbytek světa*. Několik kapitol v ní věnuje relativní chudobě Evropy, co se týče nerostného bohatství. Tento vstupní hendikep se ovšem nakonec proměnil ve výhodu, protože Evropany donutil uspět prostřednictvím inovací a kreativity.

MS: ... což by měl být náš případ.

JM: Doufejme.

... Zpět k víře ...

MS: *Karel Schwarzenberg mi jednou v rozhovoru říkal: „Bez Krista Pána by Evropa vypadala jinak.“*

JM: Nepochybně. Jde ale o bezobsažné tvrzení, protože i Blízký východ by bez islámu vypadal jinak, stejně jako Indie bez hinduismu. Pokud se podíváme na rub mince, musím říci, že náboženské prožívání hrálo v Evropě ještě před pár lety nesrovnatelně menší roli. Teprve nyní, kdy uměle sílí pocit ohrožení islámem, utíkají Evropané a speciálně Češi zpět ke křesťanským kořenům, ačkoliv řada z nich neví, jaké jsou a nikdy nebyla v kostele.

MS: *Ochuzují se, byť na náboženství někdo může pohlížet jako na berli. Na druhou stranu – víra může být vnímána jako dar, proč se jí tedy bát?*

JM: Vždy záleží na tom, jak interpretujete svou víru a zda ji nevyužíváte jako zbraň nebo nástroj proti někomu jinému. V tom případě by šlo o konec liberální Evropy. Měli bychom trvat na tom, že víra je privátní a niterně prožívaná záležitost, nikoliv res publica.

...Soužití s jinými ...

MS: *Jak vnímáme jinakost, umíme odpovídajícím způsobem zacházet např. s Romy?*

JM: Romové jsou entita, kterou stále neumíme dost dobře uchopit. Obecně by nezávislý pozorovatel zabývající se českým 20. stoletím možná došel k závěru, že naše moderní dějiny jsou cestou od heterogenní a multikulturní společnosti ke společnosti kulturně homogenní. Zatímco na počátku 20. století byl náš geografický prostor charakterizován soužitím Čechů, Němců, Židů, Romů, Slováků, v průběhu času jsme se těchto kultur a společenství zbavovali, až zůstali Češi a Romové. Ani jedna z těchto kultur dost dobře neví co si počít s tou druhou.

MS: *Vypovídají o našem vztahu k jinakosti i společenské postoje k migraci?*

Tady bych nebyl tak přísný. V České republice žije více než půl milionu více či méně integrovaných cizinců. Obecně je řízená imigrace zdravým jevem, ať již pro hospodářství, kulturu nebo dlouhodobě pro sociální systém. U nás i v celé Evropě s tím souvisí i problém demografie. V okamžiku, kdy není společnost schopna „reprodukce“, má dvě možnosti: buď přijme scénář postupného vymírání, anebo akceptuje nutnou imigraci zvenčí. Samozřejmě záleží na tom, odkud lidé přicházejí, co mohou nabídnout a zda jsou schopni se alespoň částečně kulturně integrovat.

MS: *Pane profesore, nezapomínejme na otázky věčnosti a milosrdenství. Ostatně rok 2016 je rokem milosrdenství.*

JM: Těž se nabízí otázky charity, lásky, sociální solidarity, která vytváří ve společnosti tolik potřebnou sociální kohezi. Jde o základní stavební kameny evropské civilizace.

MS: *Někteří to nazývají humanismus.*

JM: Ano, ale humanismus je produktem prožívaného, avšak kriticky reflektovaného křesťanství. Druhá skutečnost je, že Evropa si musí opět definovat základní hodnoty, které jsme zmínili. Na druhé straně - v 21. století nelze ignorovat skutečnost, že svět v roce 2016 vypadá jinak než v roce 1900. Jinými slovy: staré recepty mohou a nemusí fungovat.

... Služba a její význam ...

MS: *Hovořil jste o solidaritě. Služba druhým je hodnotou, kterou akcentuje Karel Schwarzenberg. Jak o ní uvažujete? Hlásil se k ní i Jan Lucemburský.*

JM: Veřejná služba stojí velmi vysoko v mém vlastním hodnotovém žebříčku. Například svou rektorskou misi považuji v první řadě za jakýsi druh služby univerzitě i této zemi. Snažím se, aby Univerzita Palackého v Olomouci plnila své poslání a byla demokratickou, přátelskou, pluralitní a liberální výzkumnou institucí, která dělá čest demokratické a liberální České republice. Pokud by došlo v kontextu státu k politické změně směrem k jasně autoritativní a nedemokratické vládě (což nikdy není vyloučeno), je jasné, že z rektorského postu budu muset zřejmě odejít, protože moje chápání univerzity a politická realita země nebudou vzájemně kompatibilní.

MS: *Pane profesore, děkuji vám za vaše názory, nyní bych se s vámi rozloučil a doufám, že se u tématu Evropy a jejího významu opět setkáme.*

[3] Jsou též uváděny hodnoty jako 293 milionů obyvatel.